

К. М. Тарасенко, аспірантка Університету
митної справи та фінансів

ПОНЯТІЙНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВИЗНАЧЕННЯ МІГРАЦІЇ

Розглянуто підходи до визначення поняття “міграція” згідно з трактуваннями видатних зарубіжних і вітчизняних учених. Проаналізовано ключові поняття, що лежать в основі визначень міграції. Розкрито суть, ознаки та характеристики міграційного процесу, керуючись наявними категоріями, які пов’язані з територіальним рухом суб’єктів та його основними стадіями. Виявлено суперечності і проблеми в розумінні феномена міграції та визначенні об’єктів міграційних досліджень. Установлено основні фактори, які спричиняють міграційні процеси, дано власне визначення поняття “міграція”.

Ключові слова: міграція; міграційні процеси; міграційні потоки; просторове переміщення; рух населення; соціально-економічний розвиток.

Migration is the ambiguous social process which carries a huge impact on the development of modern society, mainly in the socio-economic and demographic aspects. This article examines the approaches to the definition of the concept of “migration”, according to the views of prominent foreign and domestic scholars. Made an analysis of the key concepts underlying the definitions of migration. The article reveals the essence of the signs and characteristics of the migration process, on the basis of the existing categories, which related to the territorial movement of subjects and its main stages. Detected contradictions and problems in understanding the phenomenon of migration and the determination of the object of migration research. Discovered the main factors causing migratory processes and provided its own definition of “migration”.

As a result, the concept of “migration” is ambiguous, that is, there are so many points of view about the nature of this phenomenon. In addition, the lack of a unified approach to the interpretation of key concepts that characterize the migratory processes and their participants an understanding of the entity and the role of population movements, sets the need for comprehensive consideration of different theories and identifying the most significant task of this research.

Consequently, despite the lack of precision the term “migration” in modern socio-economic fields of knowledge, this issue and is one of the most debated among researchers.

Key words: migration; migration processes; migration flows; population movement; spatial displacement socio-economic development.

Постановка проблеми. Міграція – це досить неоднозначний соціальний процес, який дуже впливає на формування сучасного суспільства, в основному в

© К. М. Тарасенко, 2017

соціально-економічному та демографічному аспектах. З одного боку, це життєво необхідний і неминучий для нормальної життєдіяльності процес, пов'язаний із перерозподілом трудових ресурсів, їхнім працевлаштуванням, навчанням, відпочинком тощо. З іншого – міграція, що має вимушений характер, призводить до зростання соціальної напруженості, породжуючи проблеми забезпечення мігрантів житлом і роботою, іноді їжею й одягом, медичним забезпеченням, необхідністю розв'язання психологічних проблем, пов'язаних із пристосуванням та адаптацією на новому місці проживання.

Виходячи з вищезазначеного, міграція є складним суспільним феноменом, що вивчається багатьма науками, зокрема історією, правознавством, економікою, демографією, географією, соціологією, державним управлінням тощо. У трактуваннях поняття “міграція” немає однастайності, існує дуже багато поглядів на сутність такого явища, що знайшло відображення у розмаїтті визначень цього процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Трактуванню та дослідженню поняття “міграція” присвячено праці багатьох провідних зарубіжних і вітчизняних науковців, зокрема О. Малиновської, Е. Равенштейна, В. Переведенцева, О. Хомри, Л. Рибаківського, М. Романюка та ін. Однак актуальною залишається потреба різнобічних досліджень міграційних процесів, їх детального осмислення з метою здійснення наукових передбачень розвитку цього напрямку суспільного буття.

Мета статті – розкрити сутність терміна “міграція”, подати основні ознаки міграційного процесу та сформулювати власне визначення поняття “міграція”.

Виклад основного матеріалу. Протягом усієї історії людства міграційні процеси відігравали важливу роль у розвитку нашого суспільства. Безперечно, міграція має величезний вплив на розвиток сучасної спільноти, переважно в соціально-економічному та демографічному аспектах, адже являє собою складне й комплексне соціальне явище, існування й перебіг якого зумовлені дією цілого комплексу чинників соціально-економічного, демографічного, політичного, етнокультурного характеру.

Міграція населення – комплексний феномен, саме тому досліджується фахівцями багатьох спеціальностей: економістами, демографами, географами, істориками, етнографами, соціологами, юристами тощо.

Одним із перших у кінці XIX ст. поняття “міграція” ввів Е. Равенштейн (1834–1913), який проаналізував міграційні процеси до Лондона та інших міст і визначив 10 загальних правил, що характеризують майже всі випадки міграції. Керуючись даними перепису населення в Англії та Уельсі. Е. Равенштейн (1889 р.) сформулював “закони міграції населення”, які полягали в тому, що основна причина міграції населення – кращі економічні умови в іншій місцевості, ніж у тій, де проживає людина; масштаби міграції скорочуються зі збільшенням відстані; міграція населення двостороння; мобільність людей визначається їхніми особистісними характеристиками. Е. Равенштейн зробив висновок, що міграцію населення доцільно тлумачити дією так званих “pushpull” чинників: внутрішні – несприятливі умови на одній території (жорстке законодавство, надмірні податки), які “виштовхують” людей з місця проживання, та зовнішні – сприятливі умови, створені на інших те-

риторіях, що приваблюють їх. Попри те, що певні його правила так і не витримали перевірки часом, Е. Равенштейна вважають основоположником (засновником) міграційної теорії. Адже його продумані засади переважали у міграційному дискурсі впродовж майже ста років з моменту їх появи та з 40–60-х рр. ХХ ст. стали основою популярних концепцій міграції: гравітаційної моделі, моделі залучення можливостей та проміжних можливостей. Тобто його теорія факторів “притягання-відштовхування” лягла в основу більш пізніх теорій міграції, таких як неокласична економічна теорія (1962–1969 рр.), теорія сегментованого ринку праці (1979 р.), теорія глобальних систем (1988 р.) [1, 12–25]. Поряд із законами Е. Равенштейна до класичних міграційних теорій належить також економетрична модель Е. Лі “pushpull factors”, розроблена в 1960-х рр. Згідно з даною моделлю, на кожній території діють різні групи факторів міграції: утримувальні, притягувальні та виштовхувальні, що визначають прибуття й вибуття, причому деякі фактори впливають на більшість людей, а деякі – тільки на окремих індивідів.

Е. Лі зауважує, що міграція – процес селективний. Одні й ті ж фактори можуть впливати на різних людей по-різному. Притягувальні фактори більше впливають на високоосвічених людей, які до того ж і так мають певний статус у регіоні, проте вони можуть отримати вигідніші пропозиції в іншому місці. Висока мобільність характерна для висококваліфікованих спеціалістів, адже часто міграція означає просування вгору кар’єрними сходами й рівнями доходів. Для малокваліфікованих працівників, навпаки, більше значення мають негативні, виштовхувальні фактори. В теорії велика увага приділяється економетричними характеристиками мігранта та стадіям його життєвого циклу. Тобто Е. Лі концентрує свою увагу переважно на економічних чинниках міграції, хоча зазначає, що існують і також політичні бар’єри, які можуть запобігати міграції [2].

Термін “міграція” походить від латинського слова *migratio, migro*, що в перекладі означає переміщення, пересування, переселення. Слід зазначити, що переміщення й переселення – зовсім не слова-синоніми, як здавалося б на перший погляд, саме тому в науковій літературі натрапляємо на велику кількість визначень і уточнень терміна “міграція” та його похідних.

Як зазначає В. І. Переведенцев, переміщення – ширше поняття у трактуванні міграції, ніж переселення, адже міграція у вузькому сенсі являє собою завершений вид територіального переміщення, який у результаті призводить до зміни постійного місця проживання особи, тобто є переселенням у буквальному значенні цього слова. Водночас трактування міграції у широкому контексті охоплює всі чотири види переміщення: сезонне, маятникове, епізодичне, постійне [3].

Соціологічний словник визначає міграцію як “географічний рух індивідів або груп індивідів, тобто мобільність людей у вузькому або ширшому географічному просторі” [4, 224]. Подібне трактування подає Економічна енциклопедія: “Міграція населення – переміщення людей, етносів, їхніх частин або окремих представників, пов’язане зі зміною постійного місця проживання або з поверненням до нього” [5, 385].

Філософський словник соціальних термінів класифікує міграцію як процес переміщення людей в якості невід’ємних частин або окремих представників етносів, пов’язаного зі зміною постійного місця проживання або з поверненням до нього [6].

Стисле й лаконічне трактування дає “Географічна енциклопедія України”: “міграція – це переміщення населення, пов’язані зі зміною постійного місця проживання (зон життєдіяльності)” [7]. За “Юридичною енциклопедією”: “міграція – це переміщення осіб через кордон тих чи інших територій у межах однієї країни або з однієї країни в іншу зі зміною постійного місця проживання назавжди або на тривалий час” [8].

Кожен сучасний автор, використовуючи термін “міграція”, тлумачить його за власним баченням, керуючись існуючими категоріями, які пов’язані з територіальним рухом суб’єктів та його основними стадіями. Зауважимо, що ця ситуація, з одного боку, спричинена невпинною глобалізацією, властивою сучасному світові, має істотний вплив на більшість явищ та процесів сьогодення, а з іншого – науковий термін “міграція” вже давно набув універсального характеру, що суттєво відрізняється від більш ранніх підходів, коли існували лише два загальновідомі підходи до визначення цього процесу – переселення осіб на нове місце проживання (“вузьке” тлумачення) та таке, що охоплює всі територіальні переміщення міжпоселенського характеру (“широке”).

Нині існують численні підходи до тлумачення змісту міграції. Більшість із них стосується саме міжнародної міграції як різновиду переміщень осіб і, як правило, застосовується в поєднанні з основними концептуальними підходами: місце народження, громадянство, місце проживання, мета і тривалість перебування в іноземній країні.

Міжнародна організація з міграції тлумачить міграцію як “процес переміщення населення через міжнародний кордон або в межах країни: вона охоплює будь-який вид переміщень незалежно від їх тривалості, складу чи причин; міграція включає пересування біженців, переміщених осіб, виселених людей та економічних мігрантів” [1].

Так, професор Корнельського університету і генеральний секретар Міжнародного союзу наукового вивчення (JUSSP) Мері Крітц вважає, що різновид міграції, який домінував у міжнародних міграційних відносинах протягом декількох століть, уже практично вичерпав себе, хоча ера міжнародної міграції активно триває, набираючи обертів [9]. На наш погляд, у даному висновку немає нічого нелогічного, адже очевидно, що типи міжнародної сучасної міграції значно еволюціонували порівняно з тими, що переважали у попередні століття. Не беручи до уваги той факт, що кінцевим результатом сучасних міграцій є переселення, міграційні потоки мають переважно конкретну та недовгострокову мету як, наприклад, роботу або навчання за кордоном чи навіть тривалу відпустку, адже напрями нинішніх міграцій населення також істотно відрізняються від тих, що були відомі в минулому.

Щодо трактування міграції вітчизняними науковцями зазначимо, що дослідник О. Хомра під міграцією населення розуміє “територіальні переміщення населення, пов’язані зі зміною місця проживання”. Для досконалої класифікації поняття міграції О. Хомра виділяє три групи. До першої зараховує такі визначення, в яких поняття міграції ототожнюється з поняттям рухливості, тобто “переміщення населення по території країни, а в більш широкому значенні слова вона являє собою галузевий, територіальний, професійний та соціальний перерозподіл” [10]. До

другої групи автор зараховує трактування, які визначають міграцію як сукупність механічних, професійних та галузевих переміщень. Тобто глобально “міграція населення – це будь-яке територіальне переміщення людей, пов’язане зі зміною пункту трудової діяльності, виду трудової діяльності та галузі докладання праці”. До останньої групи належать визначення, які під міграцією розуміють будь-які просторові переміщення. Отже, зробимо висновок, що дана група визначень перегукується з трактуванням міграції в першій групі класифікації. Виходячи з вищезазначеного, погодимося з О. Хомрою, що “місце проживання” має розглядатись не як те місце, де людина зареєстрована, а як зона її функціонування, тоді дослідження визначень будуть точнішими [10, 7–8]. Близький до цих визначень Ю. Римаренко, який вважає під міграцією “переміщення людей (мігрантів) через кордони тих або інших територій зі зміною місця проживання назавжди або на тривалий час”. Оскільки міграція населення складається з міграційних потоків, поняття міграції застосовують і в множині – міграції [11, 740]. До цього тлумачення Т. Драгунова додає, що суть міграції зводиться до “переміщення людей між населеними пунктами, регіонами та країнами, що зумовлене економічними, політичними, етнічними та релігійними чинниками і пов’язане зі зміною місця проживання на різні терміни” [12, 73].

Дослідження О. Хомри критикує російський дослідник міграції Л. Л. Рибаківський, називаючи його підхід до класифікації міграцій непослідовним. Натомість Л. Л. Рибаківський пропонує власний розподіл визначень міграції. Класифікація цього дослідника також поділяє визначення міграції на три групи, критерієм розподілу, як і в інших класифікаціях, слугує сутнісний момент.

До першої групи автор зараховує визначення, що акцентуються на різних видах руху населення, а саме: міграційному та соціальному. Для цього підходу характерно те, що галузевий, територіальний та соціальний рух населення називають міграцією. О. Хомра такий підхід називає широким, а економічний географ Б. С. Хорев – занадто широким і неприйнятним для наукового дискурсу. До другої групи належать поняття, які зараховують до міграції лише територіальні переміщення населення, що розрізняються за відстанню між місцями в’їзду та виїзду, строками, на які переміщуються мігранти, метою, яку вони ставлять перед собою. За такого підходу необхідно дійти згоди щодо умовних кордонів, перетин яких можна вважати міграцією. Такою межею можуть виступати як кордони країни, міських та сільських поселень, так і межі адміністративних районів міста. Тобто залежно від визначення умовних меж перетину, навіть переміщення всередині поселення можна вважати міграціями. О. Хомра такі процеси називає мікроміграціями. Проте деякі дослідники зараховують до міграції лише “переїзд із однієї країни в іншу”, однак більшість учених погоджується з тим, що межами визначення міграції слід вважати кордони населених пунктів.

Третя група Л. Л. Рибаківського включає в себе ті визначення, які ототожнюють поняття переміщення та мобільність (рухливість). Автор критикує погляди Б. С. Хорева, Л. Л. Шимілевої, О. В. Ларміна та інших учених, котрі дотримуються подібного підходу. Л. Л. Рибаківський приєднується до думки, яка була висловлена ще в 1973 р. М. В. Курманом про те, що мобільність та міграція – різні поняття. Під міграцією слід розуміти територіальне переміщення, а під мобільністю – здат-

ність до міграції, тобто потенційну міграційну активність. Підтвердження подібної думки можна знайти і в довідкових виданнях, де міграційна мобільність населення трактується як “готовність або здатність громадян чи осіб без громадянства здійснювати переміщення” [13]. Хоча позиція Л. Л. Рибаківського обґрунтована, проте в соціологічній літературі, українській і зарубіжній, давно склалося розуміння мобільності саме як переміщення, й треба погодитися з думкою відомого українського соціолога С. Макеєва, що за таких умов протиставлення понять “мобільність” і “переміщення” втрачає будь-який сенс [14, 11].

Ширше трактування міграції запропонував В. Шелюк: “Міграція – це поняття, яке відображає соціально-економічні і демографічні процеси, сукупність переміщень, які здійснюються людьми між країнами, регіонами однієї країни, різного виду поселення та інші види переміщень” [15, 46-47]. Проте М. Окоцький наполягає на гіпотезі, що термін “міграція” використовується тоді, коли люди, тобто мігранти, мають на меті остаточне переселення. Такий підхід досить застарілий, тому вчений пропонує розглядати міграцію в контексті ширшого поняття “рух”, що включає різноманітність типів і форм людської мобільності, які взаємопов’язані і трансформуються з однієї в іншу [16, 51]. Так як автор фактично взагалі не досліджує тимчасову міграцію, що призводить до суттєвого звуження шляхів тлумачення міграції як різнопланового соціально-економічного явища, вважаємо напрацювання М. Окоцького не завершеними.

Свого часу суттєвий внесок у визначення терміна “міграція” зробив М. Д. Романюк, який виділив трудову міграцію як важливий вид міграційних процесів та охарактеризував її як “рух”, переселення та переміщення на постійній або тимчасовій основі носіїв робочої сили і працересурсного потенціалу в регіональному, національному й міждержавному міграційному просторі для забезпечення відповідного економічного циклу відтворення та власних потреб трудових мігрантів [17, 30]. Отже, за М. Д. Романюком, трудова міграція є різновидом окремого міграційного потоку, що формується під впливом різних соціальних та демографічних факторів, а також менталітету трудових мігрантів. Автор наполягає на суті трудової міграції – праві індивідуума на реалізацію своєї професійної діяльності з метою одержання матеріальної винагороди за працю, що прямо пропорційна якості виконаної роботи та професійно-кваліфікаційним характеристикам виконавця. Таким чином, право індивіда розглядається М. Д. Романюком не лише на внутрішньо-регіональному та міжрегіональному рівні, але й з позиції працевлаштування особи на іноземному підприємстві, фірмі чи установі з огляду на загальноприйняті норми міжнародної співпраці, що передбачають створення сприятливих умов для вільного переміщення робочої сили.

Грунтовний аналіз сучасного стану розуміння міграції як в українській, так і в зарубіжній літературі проведено відомою українською дослідницею О. Малиновською. Міграцію розглянуто як територіальний рух населення, на відміну від природного чи соціального. Проте в рамках підходів, за яких міграція визначається виключно як територіальні переміщення, О. Малиновська виділяє кілька груп залежно від масштабу підходу, від найзагальнішого до максимально звуженого [18]. До аналізу дослідниця залучила праці науковців не лише з країн пострадянського

Теорія та історія державного управління

простору, які мають спільні наукові традиції, а також із країн, що традиційно називають далеким зарубіжжям, крім того, аналізувався категоріальний апарат міжнародних міграцій.

Однак проведений майже через двадцять років аналіз значно ширшого кола наукових праць виявив практично ті самі суперечності й проблеми в розумінні феномена міграції та визначенні об'єктів міграційних досліджень. Зазначимо, в межах загальних підходів об'єктами дослідження стають переміщення, які більшість дослідників не вважає міграційними, а за звужених підходів з кола досліджень випадають соціальні процеси, що потребують уваги з погляду розвитку відповідної теоретичної основи для вивчення окремих видів міграції і їх контролю в межах державних міграційних стратегій.

Для розуміння сутності та змісту поняття міграції вважаємо за необхідне відобразити головні фактори, які, згідно з трактуваннями зарубіжних та вітчизняних науковців, спонукали до міграційних процесів (табл. 1).

Таблиця 1

Основні фактори, які, на думку вчених, спричинюють міграцію

Зарубіжні та вітчизняні науковці, що вивчали міграційні процеси	Основні фактори, що спричинюють міграцію
1	2
Е. Равенштейн 1885 р. – “Закономи міграції”	Внутрішні: несприятливі умови на одній території, тобто жорстке законодавство, надмірні податки. Зовнішні: сприятливі умови на іншій території, зокрема, більші доходи та значно вищий рівень оплати праці
Е. Лі 1966 р. – “Теорія факторів міграції”	“Виштовхувальні”: безробіття, низький рівень доходу, високі податки, бідність, дискримінація, обмеження совісті й віросповідання, війна, несприятливі природні та кліматичні умови. “Притягувальні”: високий рівень економічного розвитку, більш високі доходи, безпека, можливість отримати доступ до ринку праці
В. І. Переведенцев 1975 р. – “Методи вивчення міграції населення”	Економічні, етнічні, демографічні, природничо-географічні, моральні, соціологічні, культурні, соціально-психологічні. Основний акцент падає на мотиваційну природу міграції, іншими словами – задоволення соціальних потреб, у тому числі й потреби самоствердження
О. У. Хомра 1979 р. – “Міграція населення. Питання теорії та методики визначення”	Переселення пов'язані з факторами економічного порядку, негативне ставлення мігранта до умов оплати праці
М. Д. Романюк 1999 р. – “Міграції населення України за умов перехідної економіки”	Реалізація професійної діяльності для отримання гідної винагороди за свою працю

1	2
Л. Л. Рибаківський 2003 р. – “Міграції населення (питання теорії)”	“Виштовхувальні”: загроза життю, втрати майна, соціального статусу. “Притягувальні”: рівень об’єктивних компонентів умов життя, що задовольняють різні насамперед базові потреби людей
О. А. Малиновська 2004 р. – “Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями”	Сусідство з країнами Європейського Союзу, яке дає можливість на більш високий рівень оплати праці

Джерело: складено автором.

Аналізуючи наведені фактори у широкому та вузькому значеннях, можна дійти висновку: спільним є те, що необхідна умова міграції населення безпосередньо вбачається у бажанні пошуку вищого рівня економічного розвитку, покращання соціального стану населення, як наслідок – зміна місця проживання. Намагаючись якнайповніше охопити природу міграції та одночасно відділити всі інші випадки переміщень, автори вдаються до різноманітних поєднань. Водночас підкреслимо, що в цих трактуваннях не беруться до уваги критерії класифікації мігрантів, тобто правовий статус, територіальна ознака, спосіб реалізації, ставлення до країни, кількість мігрантів, відстань, тривалість, добровільність і мета міграції.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Узагальнюючи, зазначимо, що наявні наукові напрацювання поділяються на дві великі групи, у яких акцентувальною характеристикою є кількісні та якісні властивості міграції, що мають добровільний чи примусовий просторовий рух осіб або груп осіб як в адміністративних межах власної держави під час здійснення внутрішньої міграції, так і під час перетину державних кордонів країни, тобто зовнішня або міжнародна міграція за наявності чи відсутності законних підстав на переміщення на певний період часу або ж назавжди, що може стати причиною зміни постійного місця проживання. Отже, кінцевою метою та результатом переселення є еміграція або імміграція, а особа, яка здійснює міграцію, називається мігрантом.

Вважаємо, що міграція – це зміна людиною постійного місця проживання з метою забезпечення нагальних та надзвичайно важливих життєвих потреб під впливом об’єктивних і суб’єктивних факторів.

Список використаних джерел:

1. Brettell C. Migration Theory. Talking across Disciplines [Електронний ресурс] / Brettell C. – Режим доступу : <https://estvitalesydemografia.files.wordpress.com/2013/04/introduccic3b3n-migration-theory-talking-across-disciplines.pdf>

2. Lee E. S. A Theory of Migration [Electronic resource] / Lee E. S. // Demography. – 1966. – Vol. 3. – №. 1. – Режим доступу : http://www.jstor.org/stable/2060063?seq=1#page_scan_tab_contents
3. Качурець І. Теоретичні аспекти впливу міграційних процесів на зовнішню політику та національну безпеку України [Електронний ресурс] / І. Качурець // Зовнішня політика і міжнародні відносини. – Режим доступу : <http://sevntu.com.ua/jspui/bitstream/123456789/2305/1/100-35.pdf>
4. Соціологія. Словник спеціальних термінів [Електронний ресурс] / Навчальні матеріали онлайн. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/15010922/sotsiologiya/sotsiologiya_slovnik_spetsialnih_terminiv
5. Економічна енциклопедія : в 3 т. – Т. 2 / ред. кол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Академія, 2001. – 848 с.
6. Філософський словник соціальних термінів. – 2 вид. доповнене. – Х. : Р. И. Ф., 2005. – С. 454.
7. Географічна енциклопедія України : у 3 т. – Т. 2 / відповід. ред. О. М. Маринич. – К. : Українська Радянська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1990. – С. 359.
8. Юридична енциклопедія : в 6 т. – Т 3 / голова редкол. Ю. С. Шемшученко. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. – С. 641.
9. Ионцев В. Международная миграция населения: теория и история изучения / Ионцев В. – М. : Диалог – МГУ, 1999. – 370 с.
10. Хомра А. У. Миграция населения: вопросы теории, методики исследования / Хомра А. У. – К. : Наукова думка, 1979. – 148 с.
11. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика) : енциклопедія / упоряд. Ю. І. Римаренко ; за ред. Ю. Римаренка. – К. : Довіра, 1998. – 912 с.
12. Драгунова Т. Просторовий аналіз міграційного процесу в м. Києві / Т. Драгунова // Статистика України. – 2004. – № 1. – С. 72–79.
13. Рыбаковский Л. Л. Миграция населения (вопросы теории) / Рыбаковский Л. Л. – М., 2003. – 240 с.
14. Макеев С. А. Социальные перемещения в крупном городе / Макеев С. А. ; отв. ред. В. И. Тарасенко. – К. : Наук. думка, 1989. – 152 с.
15. Шелюк В. Соціальна міграція: етапи, функції, типи / В. Шелюк // Перспективи. – 2001. – № 3 (15). – С. 45–50.
16. Окољски М. Миграционное давление на Европу / М. Окољски // Международная миграция населения. – 2001. – Вып. 6. – С. 46–54.
17. Романюк М. Міграції населення України за умов перехідної економіки. Методологія і практика регулювання / Романюк М. – Львів : Світ, 1999. – 292 с.
18. Малиновська О. А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями / Малиновська О. А. – К. : НАДУ, 2004. – 235 с.